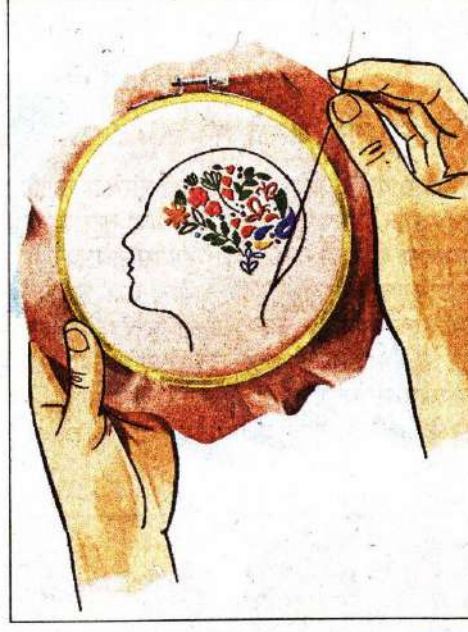

गोष्ट हाये पृथ्वीमोलाची!

■ मुक्ता गुंडी

गंगा, ब्रह्मपुत्रा आणि मेघना नद्यांचा संगम होतो, तिथलं सुंदरबन नावाचं खारफुटीचं जंगल. रात्रीच्या अंधारात तिथल्या बोनोबीबी देवीचं स्मरण करत एक तरुणी नदीपात्रात मासे पकडायचं जाळं टाकून बसून राहते. पाण्यातल्या मगरींवर नजर ठेवावी लागतेच पण गळाला लागलेले थोडेबहुत मासे घेऊन परतताना वाघानं झडप घातली, तर आपल्यामागे लहान मुलं पोरकी होतील, असा जीवाला घोर.. सुंदरबनातल्या अनेक तरुणींचा हा मूक आक्रोश आपल्यापर्यंत पोहोचत नाही. पर्यावरणाच्या ऱ्हासामुळे, अनियंत्रित पर्यटनामुळे, वन हक्क कायद्यातील त्रुटीमुळे तेथील लोकांचं निसर्गाशी असलेलं नातं बदलून गेलं आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये मासे मिळणं दिवसेंदिवस कठीण होऊ लागलं आहे. रोजीरोटी कमावण्यासाठी 'हे पाणी, जंगल सांभाळून घेईल, बोनोबीबी, मानसादेवी आपलं रक्षण करील,' अशा भाबड्या श्रद्धेनं ते खोलवर जंगलात, पाण्यात जातात आणि वाघाच्या किंवा मगरीच्या हल्ल्यात जीव गमावतात. अधिकृत नोंदीनुसार सुंदरबनात दर वर्षी २२ जणांचा वाघाच्या हल्ल्यामुळे मृत्यू होतो. कित्येक मृत्यू नोंदवलेच गेले नसल्याची शक्यता आहे.

सकाळी मासे पकडायला बाहेर पडलेला नवरा वाघानं झडप घातल्यानं परत येतच नाही... त्यांच्या मागे त्यांच्या पत्नीची काय फरफट होते? नवरा गेल्याचं दुःख पचवायच्या आत त्यांना समाजाकडून 'बाघ-बिदोबा' (वाघ-विधवा) असं हिणवलं जाऊ लागतं. या तरुणींचा संसार मोडतो, त्यांची बोनोबीबी देवीवरची श्रद्धा ढासळते, पोराना दोन घास खाऊ घालण्यासाठी कित्येक जणी त्यांच्या जंगलावरच्या प्रेमाला मुरड घालून इतरांकडे घरकाम करू लागतात. सुंदरबन येथे संशोधन करणाऱ्या आणि आरोग्यसेवा पुरवणाऱ्या डॉ. अरबिंद चौधरी यांच्या दवाखान्यात मानसिक आरोग्याशी संबंधित तक्रारी घेऊन कित्येक स्त्रिया येतात. कुणाच्या समोर नवऱ्याला वाघानं मानेला पकडून नेलेलं असतं, त्या हल्ल्याच्या स्मृती छळतात, काहींना सतत आपल्यावर वाघाचा हल्ला होईल, अशी भीती वाटते, काहींना दुःखातून बाहेर येणे कठीण वाटते, भविष्याची चिंता सतावते... कित्येक स्त्रियांमध्ये अशी 'पोस्ट ट्रॉमॅटिक स्ट्रेस डिसऑर्डर' ची लक्षणं दिसतात. अशा कित्येक सुंदरबनांमध्ये वसणाऱ्या, गर्द वनराईत, निळ्याशा रंग पाण्याजवळ, किंवा दूर पहाडावर राहणाऱ्या लोकांचं तिथल्या निसर्गाशी पिढ्यान्पिढ्याचं खास नातं असतं. त्यांना प्राण्यांची भाषा समजते, पक्ष्यांच्या स्थलांतराच्या मोसमांचे नकाशे समजतात, वाऱ्यानं आणलेली पावसाची बातमी समजते, समुद्राच्या लाटा त्यांना त्सुनामीची चाहूलही देतात.. जगातल्या कित्येक भागातल्या आदिवासी समाजाचं हे खऱ्या अर्थानं श्रीमंती ज्ञान, त्यांचा अनुभव आणि त्यांची अंतःप्रेरणा निसर्गाला जपत आहे. मात्र, मानवी हव्यासाला आळा घालता येत नसल्यानं, आणि विकासाच्या केवळ भांडवलपूरक व्याख्या प्रमाण मानल्यानं आज जगात आणि भारतात

दरवर्षी दहा ऑक्टोबरला जगभरात 'मानसिक आरोग्य दिन' साजरा होतो. त्या निमित्ताने..

जंगलांमध्ये मोठमोठाले खाण-प्रकल्प सुरू झाले आहेत. पर्यावरण ऱ्हासामुळे मानव-प्राणी संघर्ष तीव्र होत आहे. निसर्गावर पूर्णपणे अवलंबून समाज उपजीविकेसाठी शहरांकडे जात आहे. तेथे या निसर्गप्रेमी लोकांना निसर्गाची तीव्र ओढ लागते.... या सगळ्या पर्यावरणीय-सामाजिक-सांस्कृतिक जटील प्रश्नाचा त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर दुष्परिणाम होतो.

तापमानातील बदल आणि त्यामुळे होणारे आजार आपण अनुभवत आहोत; लिबिया, उत्तराखंड, आसामचा महापूर, कॅनडातील वणवा, उत्तराखंडमधील भूस्खलन अशा नैसर्गिक आपत्तींचे मूळ मानवनिर्मित प्रश्नांशी जाऊन थांबते. या आपत्तींनी कित्येकांचा जीव जातो, वर्षानुवर्षे पैसे साठवून बांधलेलं घर, लहान मुलांची शाळा जमीन गिळंकृत करते, जपलेल्या लहानलहान आठवणी क्षणात उद्ध्वस्त होतात, तेव्हा मनात निर्माण होणाऱ्या दुःखाच्या, रागाच्या, असहायतेच्या भावना तीव्र आणि अनेक वर्षे टिकणाऱ्या असतात. अमेरिकेत कतरिना चक्रीवादळ आले, तेव्हा आत्महत्येचा विचार करणाऱ्यांचे प्रमाण दुपटीने वाढले. सुमारे ४९ टक्के लोकांना ताण, मूड डिसऑर्डर यांचा त्रास सुरू झाला.

कॅनडात इन्युट समाज बर्फाच्छादित प्रदेशात राहणारा. तापमानवाढीमुळे तेथील बर्फ वितळत आहे. पर्यावरणीय बदलांचा मानसिक परिणाम तपासण्यासाठी संशोधक गेले तेव्हा हे लोक म्हणाले 'आम्ही 'सागरी बर्फाळ' लोकं (पीपल ऑफ सी आईस) म्हणूनच ओळखले जातो.... बर्फच राहिला

नाही तर आम्ही श्वास कसा घेऊ? आणि मुख्य म्हणजे आमची ओळख काय सांगू?' निसर्गाशी घट्ट जोडलं गेलेलं अस्तित्व ओरबाडलं जात आहे अशी हतबल मानसिक अवस्था निसर्ग जपणाऱ्या लोकांचीच व्हावी, यापेक्षा गंभीर वास्तव काय असू शकतं?

एका बाजूला बाघ-बिदोबांचा, इन्युट समाजाचा, इतर आदिवासी समाजाचं निसर्गाशी वाढत जाणारं तुटलेपण, त्यांच्या आयुष्यात निर्माण होणारी पोकळी, हालअपेष्टा आणि परिणामी मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम.... तर दुसरीकडे शहरी माणसांचं, मुख्यत्वे शहरातल्या बहुतांश लहान मुलांचं निसर्गाशी तुटत जाणारं नातं - आणि त्यातून उद्भवणारी - 'नेचर डेफिसिट डिसऑर्डर' - अर्थात निसर्गाशी तुटलेपण आल्यानं होणारे त्रास. रिचर्ड लोव्ह यांच्या 'द लास्ट चाईल्ड इन द वूड्स' पुस्तकातून त्यांनी पहिल्यांदा ही संज्ञा मांडली. जगभरातली लहान मुलं आजकाल दिवसातला जास्तीत जास्त वेळ चार भिंतींच्या आत घालवतात. शाळेतलं काटेकोर वेळापत्रक, घरचा अभ्यास, टेलिव्हिजन आणि मोबाइलचा वाढलेला वापर, आनंदाच्या बदललेल्या कल्पना, मॉल आणि 'इनडोअर गेम्स' भोवती फिरणारं आयुष्य, यामुळे त्यांच्या आयुष्यातून निसर्ग गायब झाला आहे. पायाला होणारा गवताचा मऊ स्पर्श, डोळ्यांना दिसणारी निसर्गातली विविधता, फुलांचा वास, वाऱ्याचा हलका स्पर्श, माती, चिखलाने माखलेले हात, किड्यांची हालचाल, पक्ष्यांची किलबिल ऐकू येण्याची क्षमता, निसर्गाचा आपल्या इंद्रियांशी होणारा संवाद, त्यातून मनाला मिळणारं सुख, शांतता आणि निसर्गाकडून आपसुक मिळणारं ज्ञान हे लहान मुलांच्या आयुष्यातून लुप्त होते आहे. चिडचिडेपणा, एकटेपणा, सामाजिक बांधिलकीच्या खुंटलेल्या कल्पना, बौद्धिक वाढ, उणावती लवचीकता ही लक्षणं आपल्या आणि निसर्गातल्या तुटत जाणाऱ्या नात्याचा परिणाम आहे.

पर्यावरणीय बदलांविषयीच्या काळजीनं एका बाजूला काही लोकांमध्ये आढळणारी इको-अँकझायटीची लक्षणं तर दुसऱ्या बाजूला निसर्गापासून तुटत चाललेली लहान मुलं.. हे सारं थांबवायची वेळ फार लवकर निघून जाईल. तिथे निसर्ग - इथे आपण, अशी दुही न मानता मीच निसर्गाचं प्रारूप आहे, असं मनावर बिंबवण्याची गरज आहे. विकासाच्या कल्पनांमध्ये निसर्ग 'अडसर' न मानता पर्यावरणपूरक विकासाची कल्पना करण्याची गरज आहे. निसर्गावर अधिराज्य गाजवण्याचा नादात मन, भावना, संवेदना आणि परिणामी समाजभान यामध्ये कोरडेपणा येत आहे का? जागतिक मानसिक आरोग्य दिनाच्या निमित्तानं हा प्रश्न स्वतःला विचारूया. मन सुद्ध तुझं गोष्ट हाये पृथ्वीमोलाची...!

(लेखिका बेंगळुरूच्या अझीम प्रेमजी विद्यापीठात सहायक प्राध्यापक आहेत.)